

SULTAN SENCER DEVRİNDE (1118-1157) BÂTİNİLER İLE YAPILAN MÜCADELELER*

Pınar KAYA**

Özet

Hasan Sabbâh'ın “ed-da'vetü'l-cedide, yeni davet, yeni propaganda” adını vererek geliştirdiği dinî ve siyasî metoduyla birlikte Bâtîniler, uzun yıllar boyunca İslâm coğrafyasında yıkıcı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Büyük Selçuklu Devleti'ne onarılamayacak derecede zararlar vererek pek çok değerli devlet adamını öldürmüşlerdir. Bu çalışma, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sencer zamanında İran ve Suriye coğrafyasında Büyük Selçuklular ile Bâtîniler arasında yaşanan mücadeleyi ana hatlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Bâtîniler, Büyük Selçuklular, Hasan Sabbâh, Sultan Sencer, Suriye

Abstract

THE STRUGGLES WITH BÂTİNİS IN THE PERIOD OF SULTAN SANJAR (1118-1157)

With the development of Hasan-i Sabbah's religious and political method called as “ new preaching, new propaganda”, Bâtînīs engaged in disruptive activities on Islamic geography over many years. They gave irreparable damages to the Great Seljuks and also killed many talented statesmen. This study aims to state broadly the conflicts between Great Seljuks and Bâtînīs on the Iran and Syria regions in the period of Sanjar, the Sultan of Great Seljuks.

Key words: Bâtînīs, Hasan-i Sabah, Great Seljuks, Sultan Sanjar, Syria.

* Bu çalışma, 2008 yılında İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'ın danışmanlığında tamamlanmış olduğum *Büyük Selçuklular Döneminde Bâtîniler ile Yapılan Mücadeleler* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Kırklareli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Okutmanı;
pinarkaya@kirkklareli.edu.tr.

1. Sultan Sencer'in Hükümdarlığının İlk Yıllarında Bâtınîlerin Faaliyetleri ve Sultanın Bâtınîlikle Suçlanması

Hız. Muhammed'in ölümünden sonra başlayan hilâfet tartışmaları nedeniyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar hem siyasî hem de dinî ihtilafları beraberinde getirmiştir. Bunun sonucunda birçok mezhep teşekkül etmiş ve İslâm dünyasındaki devletlerden bir kısmı Sünnî düşüneyi desteklerken bir kısmı da Şîliği himaye etmiştir. Büyük Selçuklular, kuruluş döneminden itibaren Sünnîliğin en büyük hâmisî olmuştur. Kuzey Afrika'dan başlayarak Mısır ve Suriye'de etkinliklerini arttıran Fâtımîler ise İsmâîlî/Bâtınî mezhebinin koruyucusu olmuşlar ve "dâî" adı verilen propagandacılar vasıtasıyla öğretilerini özellikle Büyük Selçuklu ülkesinde yaymaya başlamışlardır. Bâtınîlik, İslâm düşünce tarihinde İslâm'ın temel hükümlerinin herkesin anladığı biçimde değil de Bâtınî yani iç anlamıyla yorumlanması gerektiğini ileri sürer. Her zâhirin bir bâtını olduğunu ve Kur'ân-ı Kerîm ile hadîs-i şerîflerin ancak te'vil yoluyla anlaşılabilceğini iddia eden fırkalara da umumiyetle Bâtınîyye denilmiştir¹.

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud ile kardeşi Sencer arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesini Sencer kazanmış ve devleti yeniden taksim ederek hem Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasını sağlamış hem de Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir. Bâtınî hareketi ise uzun yıllar imamlar ve dâîler tarafından son derece gizlilikle yürütülürken Hasan Sabbâh'ın liderliğinde yeni bir kimlik kazanmıştır. Hasan Sabbâh sayesinde İran'da Alamut Kalesi'nde örgütlenen Bâtınîler, gerçekleştirdikleri eylemler ve yaptıkları suikastlerle Büyük Selçuklu Devleti'ne önemli zararlar vermişlerdir.

Sultan Sencer devrinde Bâtınîlerin faaliyetlerinde bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Hasan Sabbâh öncelikle Sultan Muhammed Tapar döneminde aldığı darbelerin yarasını sarmakla uğraşmış, suikastlerine bir süre ara vermiş bunun yerine Bâtınî kalelerini onarıp güçlendirmekle, siyasî faaliyetlerle, yerel ittifaklar ve kamplaşmalar kurmakla ilgilenmiştir. Bu dönemde Sultan Sencer'in Bâtınîler üzerine sefere çıkmayı ve Bâtınîler'in de bu sayede güçlenip

¹ Avni İlhan, "Bâtınîyye", *DİA*, V, 190-191; Ahmed Ateş, "Bâtınîyye", *İA*, II, 339.

davalarına çok sayıda yeni insanı katmaları Sencer'in hoşgörüsüne ve kendisine suikast düzenleneceğine dair korkularına bağlanmıştır².

Sultan Sencer başlangıçta Bâtînîlerle mücadele etmeye teşebbüs ettiyse de Hasan Sabbâh'ın her tarafta görevlendirdiği adamları devletin tüm kademelerine yerleşmişti ve bu kişiler vasıtasıyla da Sultan Sencer'in Bâtînîler aleyhindeki çalışmaları Hasan Sabbâh'a bildirilmişti³. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüyle yarım kalan mücadelenin Sultan Sencer ile devam edeceğini düşünen Hasan Sabbâh da bunu engellemek için derhal harekete geçti⁴.

Fedâîlerin arzularını tahakkuk ettirmeleri ve gayelerine ulaşmaları için çoğu kez sadece tehditleri yeterdi. Örneğin; herhangi bir lider onlara ait bir kale üzerine hücumla geçmek istediğinde, sabahleyin yatağından kalkınca yanı başında yere saplanmış bir hançer görürdü. Bu hançere bağlanmış olan kağıt parçasının üzerindeki tehdit ifadeleri ise komutanın hücum kararından dönmesine kâfi gelirdi⁵. Şöyle ki: Hasan Sabbâh, Sultan Sencer'in yakınlarından bir grubu vaatlerle aldattı, Sultan'ın hademelerinden birine parayla birlikte bir hançer gönderdi. Hizmetçi, Sultan gece uyuduğu zaman hançeri yatağının başucunda bir yere sapladı. Sultan Sencer, sabah kalktığı anda orada hançeri görünce endişelenmeye başladı ve kimseden şüphelenmediği için de bu işi gizlice araştırmak üzere bir adamını görevlendirdi. O sırada Hasan Sabbâh'ın Sultan'a bir elçi göndererek: “*Eğer ben Sultan Sencer'in iyiliğini düşünmeseydim, sert yere konmuş olan o bıçağı onun yumuşak göğsüne saplatırdım*” demesi üzerine Sultan Sencer Bâtînîlerle savaşmaktan kaçınır olmuştu⁶. Hatta Cüveynî'nin aktardıklarına göre, Sultan Sencer onlara ait olan

² Bernard Lewis, *Haşîşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen, Kapı Yayınları, İstanbul 2004, s. 85-86; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, V, 155; Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yay., İstanbul 2005, s. 511.

³ Ebüzziyâ Mehmed Tefvik, *Hasan bin Sabbâh*, Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul 1300, s. 24-25.

⁴ Köymen, *a.g.e.*, V, 155.

⁵ Hasan İ. Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yay., İstanbul 1992, V, 336.

⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s. 546; Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, yay. Abdülhüseyn Nevaî, Tahran 1364, s. 520; E. Tefvik, *a.g.e.*, s. 25-26; M. Şerefeddin, “Fâtımiler ve Hasan

Kum bölgesinde bulunan Bâtınîlerin haracından 3.000 dinar eksiltmiş, Girdkûh'dan geçenlerden geçiş ücreti almalarına göz yummuş ayrıca yine Cüveynî'nin bizzat rastladığı fermanlarında Sultan, Bâtınîlere barış ve dostluk çağrılarında bulunmuştu⁷.

Sultan Sencer'in bir süre sonra vezirinin de öldürülmesine rağmen Bâtınîler üzerine kararlı bir şekilde ilerlememesi ve Bâtınî hareketinin ve eylemlerinin giderek artması, Abbasî Halifesi Müsterşid Billâh tarafından Sencer'in Bâtınîlere karşı tutarsız bir şekilde mücadele etmekle suçlanmasına neden olmuştur. Sultan Sencer, 527/1132-1133 yılında Halife'ye yazdığı mektupta gerekçe olarak Bâtınîlere şehirlerde yerleşmemeleri ve yollarda karışıklık çıkarmamaları şartıyla eman verildiğini belirtmiş bununla beraber Bâtınîlerin bu güne kadar Müslümanları korkuttukları için yakınlarında yaşayan insanların onların inancını kabul edebileceklerini ve bu durumun da devlet için büyük bir kusur olacağını ifade etmiştir⁸. Sultan Sencer mektubunda, Halife ve taraftarlarının kendisinin Bâtınîleri kahretmek hususunda gösterdiği faaliyeti hatırlamayıp bilmediklerini de belirterek onların dedikleri gibi bir şeyin hiçbir vakitte olmadığını, Bâtınîlere karşı yaptığı mücadelelerde onlardan sayısız kimseyi öldürttüğünü fakat bunlara rağmen Bâtınîlerin faaliyetlerini azaltmadıklarını, tecavüz, katl, her türlü hilelere başvurmaktan geri durmadıklarını da vurgulamıştır⁹.

2. Sultan Sencer Döneminde Büyük Selçukluların Bâtınîler Üzerine Askerî Müdahaleleri

Sabbâh", *DİFM*, 1/2 (İstanbul 1926), 34; N. Çağatay-İ .A. Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, AÜİF Yay., Ankara 1965, I, 74.

⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 547. Krş. M. Hodgson, *The Order of Assassins*, Mouton & Co Publishers, Netherlands 1955, s. 101; Lewis, *a.g.e.*, s. 86-87.

⁸ G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yay., İstanbul 2007, s. 517; Köymen, *a.g.e.*, V, 226-228; Sultan Sencer ile Halife Müsterşid Billâh arasında yazılmış bu mektuplar için ayrıca bkz. Müntecebüddin Bedî, *Kitab-ı Atebetü'l-ketebe: Mecmûa-i Mürâselât-ı Divân-ı Sultan Sencer*, yay. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran 1329 ş., s. 156-167; Abbas İkbâl, *Vezâret der ahd-i Selâtin-i Buzurg-i Selcukî*, Tahran 1338 ş., s. 302-318.

⁹ Köymen, *a.g.e.*, V, 226.

Rebûlâhîr 518/Mayıs-Haziran 1124 tarihinde Hasan Sabbâh hastalanmış, Lemmeser'de bulunan Buzurg Ümmid'i çağırarak halefi olarak tayin etmiştir. Dihdâr Ebû Ali Erdistânî'yi de propaganda işinin başına getiren Hasan Sabbâh, 6 Rebûlâhîr 518/23 Mayıs 1124 gecesi ölmüştür¹⁰. Hasan Sabbâh'ın vefatı Bâtînîlerin faaliyetlerini engellememişti. Aksine Bâtînîler, Buzurg Ümmid döneminde siyasî faaliyetlerden ziyade suikastlere ve Selçuklu ülkesinde karışıklık çıkarmaya ağırlık vermişlerdi.

Bu dönemde Bâtînîlere karşı şiddetli bir tepki Âmid (Diyarbakir) halkından gelmiştir. 518/1124-1125 senesi Âmid halkı şehirdeki Bâtînîler'e karşı ayaklanmıştı. Bâtînîler burada oldukça çoğalmışlardı. Halk yedi yüz kadar Bâtînî'yi öldürmüş bu olaydan sonra Bâtînîlerin bu bölgedeki durumları iyice zayıflamıştı¹¹.

1126 yılında Sultan Sencer, meliklik zamanında gerçekleştirilen Tabes seferinden sonra (1103) ilk kez Bâtînîlere karşı askerî mücadeleye girişti. Bunda Sultan Sencer'in Hasan Sabbâh'ın ölümüyle kendine olan güveninin artması, Bâtînîlerin zayıflamış olduğuna dair düşünceleri, Bâtînî düşmanı veziri Kâşânî (Muinü'd-Dîn Muhtassü'l-Mülk Ebû Nasr Ahmed b. el-Fazl)'nin etkisi, halkın ve değerli emirlerinin baskıları gibi sebepler yer alabilir. Sultan Sencer'in veziri Kâşânî, 520/1126'da Bâtînîlere karşı cihad edilmesini, buldukları ve yakalandıkları yerlerde öldürülmelerini, mallarının yağmalanıp, kadınlarının esir alınmalarını emretti ve Kuhistân'daki Turaysis (Turşîz) ile Nişâbûr bölgesindeki Beyhak'a Selçuklu askerlerini gönderdi¹². Askerler, Bâtînîleri büyük hezimete uğrattılar. Beyhak yöresindeki köylerden biri olan Tarz'da ne kadar Bâtînî varsa hepsini öldürdüler. Burada bulunan Bâtînîlerin lideri dahi kendisini minareden aşağıya atarak intihar etti. Aynı şekilde Turaysis (Turşîz)'e

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, çev. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yay., İstanbul 1987, X, 493; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 547; Kazvînî, *a.g.e.*, s. 520-521; M. Şerefeddin, *a.g.m.*, s. 34; E. Tefvik, *a.g.e.*, s. 34-35; Lewis, *a.g.e.*, s. 90; Çağatay-Çubukçu, *a.g.e.*, I, 74; Abdülkerim Özeydin, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI, 349.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 494; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, Çağrı Yay., İstanbul 1995, XII, 363. Krş. Hodgson, *a.g.e.*, s. 101.

¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 499; Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, yay. A. Behmenyâr, Tahran 1982, s. 271-275; Köymen, *a.g.e.*, V, 152; aynı yazar, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK., Ankara 2004, s. 214; Lewis, *a.g.e.*, s. 95; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 288.

gönderilen Bâtînîler de şehir halkından pek çok kişiyi öldürerek, mallarını ganimet olarak aldılar¹³.

Öte yandan Bâtînîler, aldıkları bütün darbelere rağmen bu bölgede bulunan Talikan'daki Mansura gibi bazı yeni kaleleri de ele geçirdiler. Gelecekte en önemli Nizarî üslerinden biri olacak Meymundiz Kalesi'nin de 1126 yılında yapımına başladılar¹⁴. Ancak Kâşânî, Bâtînîler üzerine tertiplemediği seferden kısa bir süre sonra intikam almak isteyen Bâtînîlerce öldürüldü¹⁵. Bunun üzerine Sultan Sencer, 521/1127 yılında Bâtînîlere ağır bir darbe indirmeye karar verdi. Hazırlanan büyük bir orduyla Horasan üzerine sefer tertip ederek yaklaşık on bin civarındaki Bâtînî'yi öldürttü. Alamut'a ise sefer düzenlemeyerek buradaki Bâtînîlerle ilgilenmeyi Irak Selçuklularına bıraktı¹⁶. Bu dönemde Irak Selçukluları Bâtînîlerle ilgilenmekten ziyade kendi saltanat mücadeleleriyle uğraştıkları için özellikle Bâtînîlerin işlediği cinayetlerin sayısı daha da arttı. Aynı yıl içerisinde daha önce Hasan Sabbâh'ın zamanında neredeyse Alamut'u zapt edecek olan Anuştekin Şîrgîr'in yeğeni, Rûdbâr üzerine bir sefer tertiplemişse de başarılı olamadı. Yenilerek bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Yine Rûdbâr'a gönderilen bir başka Selçuklu ordusu da komutanları Temurdoğan'ı tutsak alan Nizârîlerce püskürtüldü¹⁷.

Sultan Sencer Bâtînîlere göz yummadığını ispatlarcasına 528/1133-1134'te Emîr Erkuş kumandasındaki bir grup askerini uzun süredir Bâtînîlerin elinde bulunan Horasan'daki Girdkûh Kalesi'ni muhasara etmek üzere gönderdi. Kaledeki Bâtînîler uzun süren muhasara sonucunda erzaklarının tükenmesiyle zor durumda kalmışlar, savaşmak şöyle dursun ayakta duramaz hale gelmişlerdi; ancak kale tam fethedilmek üzereyken rivayete göre Emîr Erkuş,

¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 499-500; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 214; Hodgson, *a.g.e.*, s. 101-102.

¹⁴ Hodgson, *a.g.e.*, s. 102; Lewis, *a.g.e.*, s. 96; Daftary, *a.g.e.*, s. 520; Kale hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. P. Willey, *Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria*, The Institute of Ismaili Studies Series, I. B. Tauris Publishers, London 2005, s. 114-120.

¹⁵ Vezir Kâşânî'nin öldürülmesi ayrıntılı olarak çalışmamızın "Sultan Sencer döneminde Bâtînîler tarafından öldürülen tanınmış şahsiyetler" başlığında yer almaktadır.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 512; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 370; Münecceimbaşı, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi: Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, I, 117; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2005, s. 319.

¹⁷ Daftary, *a.g.e.*, s. 520.

Bâtınîlerin göndermiş olduğu para ve değerli takıları alarak muhasarayı bırakıp çekip gitmişti¹⁸. Buzurg Ümmid'in 1138'deki ölümüyle yerine oğlu Muhammed b. Buzurg Ümmid geçti. Böylece merkezi yönetimin babadan oğula geçmesi geleneği de başlamış oldu¹⁹.

Sultan Sencer döneminde Bâtınîler üzerine tertiplenen seferlerden biri de 546/1151-1152 senesinde gerçekleşmiştir. Sultan Sencer'in askerlerinden meydana gelen bir grup, Turaysis (Turşız) beldesi üzerine yürümüştür. Bâtınîlerin elindeki beldelere baskınlar yapıp yağmalamışlar, çoluk çocuğu esir almışlardır. Şehirleri tahrip edip evleri ateşe veren Sencer'in askerleri Bâtınîlere çok büyük zararlar verdikten sonra geri dönmüşlerdir²⁰.

3. Sultan Sencer Döneminde Suriye'de Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler

Suriye'de Sultan Sencer dönemindeki ilk gelişme Haleb Selçuklu Meliki Alparslan tarafından Suriye'den uzaklaştırılan Haleb Reisi Sâid b. Bedî'nin Bâtınîler tarafından öldürülmesi olmuştur. Mardin'e kaçmış olan Sâid b. Bedî 513/1119'da Fırat Nehri üzerindeki geçiş noktasında bulunan Devser Kalesi'nden ayrılıp iki oğluyla beraber kayıkla suyu geçeceği sırada iki Bâtınî tarafından saldırıya uğrayarak öldürülmüştür²¹. Öte yandan Sultan Muhammed Tapar döneminde Haleb reisi olan Ebû Tâhir es-Sâig'in öldürülmesinden sonra yerine yine bir Bâtınî lideri olan Ebû İbrahim el-Esedâbâdî'nin yeğeni Behram geçmiştir.

Sultan Sencer döneminde Suriye'de özellikle Behram'ın faaliyetleri ve tertiplediği suikastleri göze çarpmaktadır. Haleb 1123 yılında Artukoğlu Belek Gazi tarafından alındıktan sonra Bâtınîlerin nüfuzu azalmaya başlamış, Behram'ın casusu tutuklanmış, Bâtınîler Haleb'den sürgün edilmiş, Güney Suriye'de kendilerine yeni üsler aramaya başlamışlardı. Hatta Behram bir süre aşırı gizlilik

¹⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 27.

¹⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 549-550; Hodgson, *a.g.e.*, s. 143; Daftary, *a.g.e.*, s. 534-535.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 139.

²¹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, çev. Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Makaleler*, Berikan Yayınları, Ankara 2005, II, 730; Lewis, *a.g.e.*, s. 150; Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (İstanbul 2002), s. 204.

içinde kılıktan kılığa girerek şehir şehir dolaşmıştı²². Bâtınîler bu süre zarfında Suriye civarındaki suikastlerine yine devam ederek 519/1125 yılında kadı Ebu'l-Fazl b. el-Haşşâb'ı öldürmüşlerdir²³. Behram'ın faaliyetleriyle öldürülen şahsiyetlerden birisi de Musul hâkimi Kasîmüddevele Aksungur el-Porsukî'dir. Aksungur el-Porsukî 8 Zilkâde 520/25 Kasım 1126 Cuma günü halkla beraber Cuma namazını kılmak üzere camiye gitmişti. Burada yine dervişler gibi kimsenin kuşkusunu çekmeden bir köşede namaz kılan yaklaşık on kadar Suriyeli Bâtînî'nin birdenbire üzerine saldırmasıyla hançerle yaralanmış ve onlarla tüm gayretiyle mücadele etmesine rağmen kurtarılamamıştır²⁴.

İbnü'l-Kalanisî'ye göre emîr muhafızlarına çok güvenmekteydi. Ne bir kılıcın ne de bir bıçağın delebileceği örme bir zırh giyerdi. Etrafı tepeden tırnağa silahlı adamlarla çevriliydi²⁵. Rivayete göre öldürülmeden önceki gece rüyasında birkaç köpeğin kendisine saldırdığını ve bunların birini öldürdüğünü fakat geri kalan köpeklerin de kendisinden intikam aldığını görmüştü. Rüyasını

²² İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târîhi Dimaşk*, yay. H. F. Amedroz, Beyrut 1908. s. 215; Lewis, *a.g.e.*, s. 150; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi: Kudüs Krallığı ve Frank Doğu (1100-11187)*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1992, II, 147; Özeydin, *a.g.m.*, s. 204-205.

²³ Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, yay. ve çev. Ali Sevim, TTK., Ankara 1988, s. 49; Özeydin, *a.g.m.*, s. 205; Daftary, *a.g.e.*, s. 523.

²⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 234-235; Azîmî, *a.g.e.*, s. 50; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 501; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb: Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1976, s. 84; aynı yazar, Zübde, *Makaleler*, II, 773; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 365; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, yay. Şuayb el-Arnaût-M.Nuaym el-Arkasûsî, Beyrut 1985, XIX, 510; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, II, 360; İbnü'l Cevzî, *(el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarabad 1359, IX, 254)'de Aksungur'un ölümünü 519 yılında geçen hadiseler arasında zikretmiştir Urfalı Mateos (*Urşalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987, s. 284)'a göre de Aksungur'u "hacı" diye anılan kimseler ziyaretçi kılığında gelerek evinde bıçakla öldürmüşlerdir. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi*, TTK, Ankara 1999, s. 138, n. 1; Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, haz. Vedat Atilla, *İslâm Tarihi*, Gri Yay., İstanbul 2006, s. 253; Lewis, *a.g.e.*, s. 150-151; Runciman, *a.g.e.*, II, 144; Coşkun Alptekin, "Aksungur el-Porsukî", *DİA*, II, 297; Daftary, *a.g.e.*, s. 524; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002, s. 231; Aydın Usta, *Müslüman-Haçlı Siyasî İttifakları: Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s. 123.

²⁵ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 234-235.

adamlarına anlatınca birkaç gün dışarı çıkmamasını tavsiye etmişler; fakat o: “*Ben hiç bir şey için Cuma’yı terk etmem*” demiştir²⁶.

Bündârî, Aksungur el-Porsukî’nin öldürülmesinde Irak Selçuklu veziri ve Bâtînîlerle sürekli işbirliği halinde olan Ebû’l-Kasım Dergüzî’nin sorumlu olduğunu belirtmiştir. Buna göre Dergüzî, Bâtînîlere düşmanlık besleyen Aksungur’u azletmek için sultan nezdinde elinden gelen hileleri yapmaya çalışmış; fakat muvaffak olamayınca Bâtînî kardeşlerinden yardım istemişti. Ayarladığı Bâtînîler de derviş kılığıyla gittikleri camide Aksungur’u katletmişlerdi²⁷. Kaynakların aktardığına göre Aksungur’a saldıran Bâtînîler hemen öldürüldü; ancak Bâtînîlerden Azaz’a bağlı Kefernâsıhlı bir genç kaçarak kurtuldu. Bu gencin yaşlı bir annesi vardı. Aksungur’un ve ona saldıranların öldürüldüğünü duyunca oğlunun şehit düştüğünü düşünerek gurur duymuş, çok sevinerek en güzel elbiselerini giyip süslenmişti. Birkaç gün sonra oğlunun sağ salim kendisine geldiğine görünce üzüntüsünden ne yapacağını şaşırmış, saçlarını yolup yüzüne kınalar yakmıştı²⁸.

1126 yılından itibaren Behram, kendisinden taraf olanların giderek artması ile faaliyetlerini açıktan açığa yapmaya başladı. Artukoğlu İlgazi ile iyi ilişkiler kurmaya başladı. İlgazi, Behram ve diğer Bâtînîlerle, kendisine karşı hücumu geçeceklerinden korktuğu için işbirliği yapmaktan çekinmedi ve bir tavsiye mektubu hazırlayarak Dımaşk hâkimi Atabeg Tuğtekin’e Behram’ı yanına almasını önerdi. Bu tavsiye mektubu sayesinde Tuğtekin tarafından saygıyla karşılanan Behram, Dımaşk’ta açıkça propaganda yapmaya, durumunu giderek kuvvetlendirmeye başladı²⁹. İbnü’l-Esîr’e göre: “*Eğer Dımaşk ahalisinin tümü Ehl-i Sünnet’e mensup olmasaydı ve kabul ve davet ettiği hususlarda ona karşı bir tavır takınmasaydı hiç şüphesiz Behram Dımaşk’a hâkim olurdu*”³⁰.

Behram bir süre sonra Dımaşk halkından tepki görmeye başlayınca Tuğtekin’den, adamlarıyla birlikte sığınabileceği bir kale istedi. Tuğtekin’in veziri Mazdekanî de Bâtînî olmadığı halde Behram’ı desteklemekteydi ve

²⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 501; İbnü’l-Adîm, Zübde, *Makaleler*, II, 773.

²⁷ Bündârî, *a.g.e.*, s. 137.

²⁸ İbnü’l-Adîm, Zübde, *Makaleler*, II, 773; Dozy, *a.g.e.*, s. 253.

²⁹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 500; Daftary, *a.g.e.*, s. 524; Runciman, *a.g.e.*, II, 147.

³⁰ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 500.

özellikle onun ısrarları sonucu Tuğtekin, Banyas Kalesi'ni Behram'a Zilkade 520/Aralık 1126'da teslim etti. Kalenin yanı sıra Dımaşk'ta ayrıca propaganda evi olarak kullanacakları bir binaya da sahip oldular. Behram, Banyas Kalesi'ne girince kaleyi yeniden inşa ettirmiş, istihkâmlarını kuvvetlendirmişti. Her taraftan kaleye akın eden Bâtınîler burada dehşet saçmaya başlamışlardı³¹.

Behram, Banyas'ın kuzeyindeki Hasbiye bölgesindeki Vâdi't-Teym'i davalarını yaymak için oldukça uygun bir yer olarak görüyordu. Buradaki yerel emîrlerden Barak b. Cendel'in ölümünden sorumlu tutulan Behram 522/1128'de bölgeye bir sefer tertip etti. Ancak kardeşinin öcünü almak isteyen Dehhak b. Cendel oldukça çetin bir mücadele vererek Bâtınîleri yendi ve Behram bu savaş esnasında öldürüldü. Hem Behram'ın hem de Tuğtekin'in aynı sene ölümleri Bâtınîlerin işini zorlaştırmış oldu³². Behram'ın yerine İsmâîlîlerin liderliğine İsmail el-Acemî; Tuğtekin'in yerine de Tâcü'l-Mülk Bôri geçti. Vezir Mazdekanî yine konumunu koruyarak Bâtınîlere yardım etmiş; ancak Tâcü'l-Mülk Bôri onlara destek vermeyerek şehirden çıkartmak için uygun bir fırsatı kollamaya başlamıştı. Bu esnada giderek güçlenen Mazdekanî'nin Dımaşk'ı Haçlılara teslim edip karşılığında Sur şehrini alacağı haberi Tâcü'l-Mülk Bôri'ye ulaşınca hiç vakit kaybetmeyerek iç kalede yaptığı toplantıda huzuruna çıkan veziri öldürterek Dımaşk'ta 15 Ramazan 523/1 Eylül 1129 günü büyük bir Bâtınî katliamı başlattı. Halk gördüğü her yerde ellerine geçirdikleri silah ve araçlarla yaklaşık altı bin Bâtınî'yi öldürdü. Zor durumda kalan İsmail el-Acemî de Haçlılara haber göndererek Banyas Kalesi'ni onlara teslim etti³³.

³¹ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 215; Azîmî, *a.g.e.*, s. 49; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 500; Daftary, *a.g.e.*, s. 524; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabegliği: Tog Teginliler*, Marmara Üniversitesi Fen-Edb. Fak. Yayınları, İstanbul 1985, s. 79-80; Aydın Usta, ("Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşîler", *Tarih Dergisi*, sayı 44 (2008), s. 12) Bâtınîlerin, Banyas Kalesi'nin kendilerine verilmesi karşılığında 1126 yılı içinde Havran civarına akın yapan Kudüs Haçlılarına karşı harekete geçen Tuğtekin'in ordusunda bir birlik ile yer aldıklarını belirtir.

³² İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 221-222; Azîmî, *a.g.e.*, s. 52; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 518; Özaydın, *a.g.m.*, s. 205-206; Alptekin, *a.g.e.*, s. 80; Daftary, *a.g.e.*, s. 525.

³³ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 224-226; Azîmî, *a.g.e.*, s. 52-53; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 519; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 373; Süryanî Mihael, (*Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195)*, çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK'da bulunan yayımlanmamış nüsha, 1944, II, 106-107) Vezirin öldürülmesine hiddetlenen Bâtınîlerin bir arada toplanarak kılıçlarını çelmeye, insanları öldürmeye, tahribat yapmaya başladıklarını şehrin ileri gelenleri ve halkın bu durum üzerine onlara karşı birleştiklerini belirtmiştir. Özaydın, *a.g.m.*, s. 206; Daftary, *a.g.e.*, s. 525-526; Alptekin, *a.g.e.*, s. 97.

Yaşanan bu olaylar üzerine Tâcü'l-Mülk Böri, Bâtınîlerin intikam almak için harekete geçecekleri korkusuyla tedbirler almış, korumasız ve zırhsız hiçbir yere gitmez olmuştu. Buna rağmen Alamut'tan gönderilen iki İranlı fedâî, Türk askerler olarak Dımaşk kuvvetleri arasına katılmış, bir süre bekleyerek Böri'nin muhafız birliği içine girmeyi de başararak 5 Cemâziyelâhir 525/5 Mayıs 1131 tarihinde hamamda etrafında kimse yokken Böri'yi hançerle yaralamışlardı. Bâtınîler orada derhal öldürülmüşlerse de Böri, 21 Recep 526/7 Haziran 1132 günü aldığı yaranın etkisiyle vefat etmiştir³⁴.

Suriye'de Sultan Sencer döneminde Bâtınîler ayrıca Cebelü's-Summak'ın güneybatısında yer alan Franklar ve Müslümanların çoğunlukta bulunduğu Cebel-i Bahrâ bölgesinde de yeni kaleler zapt etmeye çalışmışlardır. Bu kalelerden biri Kadmüs idi. Kaleyi, 1132-1133'te kale hâkimi İbn Amrûn'dan satın alan Bâtınîler, Franklar ve Müslümanlar ile komşu olmak istemeyip onlarla savaşmışlardır. Bu durum da Büyük Selçuklular ile olan mücadelelerin azalmasına yol açmıştır³⁵. Hama şehrinin doğusu ile Banyas arasında kalan Masyaf Kalesi de Bâtınîler tarafından zapt edilmiştir. Kale, 1140-1141'de, 1127-1128'de kaleyi satın almış olan Benû Münkız'ın başına geçirmiş olduğu Sungur adlı valinin yönetimindeydi. Bâtınîler ona hile yapıp aldatarak kaleye çıkmışlar sonra da öldürerek Suriye'deki en önemli üslerinden biri olacak Masyaf'a hâkim olmuşlardı³⁶. Khef, Hâvâbî, Rusâfe, Menîka, Kuley'a, Bâtınîlerin Suriye civarında zapt ettiği diğer kalelerdi³⁷.

Sultan Sencer döneminin sonlarında da Şeyhü'l-Cebel olarak bilinen İsmâîlî dâisi Râşidüddin Sinan ile birlikte Suriye'deki İsmâîlîlerin tarihinde

³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 230-233; Azîmî, *a.g.e.*, s. 55; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 529,536; Süryanî Mihael, *a.g.e.*, II, 107; Alptekin, *a.g.e.*, s. 97-98; Özaydın, *a.g.m.*, s. 207; Usta, *a.g.e.*, s. 156.

³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 19; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 380; Lewis, *a.g.e.*, s. 155-156; Daftary, *a.g.e.*, s. 527; Willey, *a.g.e.*, s. 228-229.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 78; Lewis, *a.g.e.*, s. 156; Daftary, *a.g.e.*, s. 530; Willey, *a.g.e.*, s. 220-221.

³⁷ Lewis, *a.g.e.*, s. 156; P. K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980, II, 691; Özaydın, *a.g.m.*, s. 207; Usta, *a.g.m.*, s. 14; Daftary, (*a.g.e.*, s. 527) Khef Kalesi'nin Nizârîlerce satın alındığını belirtir.

Haçlılarla ve Salâhaddin Eyyübî ile çetin mücadelelere girecekleri yeni bir sayfa başlamış oldu³⁸.

4. Hârizmşâh Atsız b. Muhammed'in Sultan Sencer'e Karşı Bâtınîlerle İşbirliği

Sultan Sencer daha melikliği sırasında Hârizm³⁹ bölgesine hâkim olmuştu. Sultanlık döneminde ise Hârizm valisi Kutbüddin Muhammed'in oğlu olan Hârizmşâh Atsız'ın Selçuklulara karşı bağımsızlığını kazanmak üzere harekete geçmesiyle Atsız ile Sencer arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmaya başlamıştı. Sultan Sencer'in II. Hârizm seferi sonrasında Atsız, Sencer'e bağlı kalacağına söz vermişse de Sencer onun her an bir itaatsizlik yapıp isyan edeceğini düşünmekteydi.

Sultan Sencer Atsız'ı doğru yola sevkettirme amacıyla devrin tanınmış şairlerinden Edib Sâbir'i elçi olarak Hârizm'e gönderdi. Bundan dolayı Edib Sâbir bir süre Hârizm'de kaldı. Hârizmşâh Atsız, Edib Sâbir'i yanında alıkoyup ikazlarını dinler gibi görünürken gizlice bir suikast tertip ederek Sultan Sencer'i ortadan kaldırmayı planlıyordu. Bu amaçla Hârizm'de bulunan iki Bâtınî ile para karşılığı anlaşmış, onları sultanı ansızın yok etmek ve yaşamına son vermek amacıyla göndermişti. Bu durum Bâtınîlerin kendi gaye ve maksatları dışında siyaset adamları tarafından, siyasî amaçlar uğruna nasıl kullanıldıklarını da göstermektedir⁴⁰. Bunu öğrenen Edib Sâbir, iki fedâînin şekillerini ve sahip oldukları özellikleri tasvir eden bir mektubu ihtiyar bir kadının ayakkabısı içinde Merv'de bulunan Sultan Sencer'e ulaştırdı. Mektup Sultan Sencer'e ulaştınca Sultan, bu ikisinin izinin sürdürülüp bulunmalarını emretti. Tarif edilen eşkâl üzerine kenar mahallelerden bir meyhanede yakalanan Bâtınîler derhal öldürüldüler. Planlarının Edib Sâbir'in gayretleri sonucu boşa gittiğini öğrenen Hârizmşâh Atsız ise Edib Sâbir'i derhal yakalattı. Ardından da Ceyhun Nehri'ne

³⁸ Râşidüddin Sinân hakkında bilgi için bkz. M. Şerefeddin, "Karâmita ve Sinân Râşide'd-Dîn", *DİFM*, II/7 (İstanbul 1928), 26-80; W. Ivanow, "Râşidüddin Sinân", *IA*, IX, 635-636; Farhad Daftary, "Râşidüddin Sinân el-İsmâîlî", *DİA*, XXXIV, 467-468; Lewis, *a.g.e.*, s. 157-170.

³⁹ Aral Gölü'nün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. yüzyıla kadar bu bölgede yaşayan halka verilen ad. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Hârizm", *DİA*, XVI, 217-220.

⁴⁰ Köymen, *a.g.e.*, V, 346.

attırarak boğdurmak suretiyle intikamını almış oldu⁴¹. Yaşanan olaylar üzerine de Sultan, Hârizm bölgesine daha sonra tekrar sefer düzenledi.

5. Bâtınîlerin Selçuklulara Karşı Hücumları

Rebûlâhir 549/Haziran-Temmuz 1154 tarihinde Kûhistan'daki Bâtınîlerden sayıları piyade ve süvari yedi bin kişiyi bulan büyük bir grup toplandı. Selçuklu askerlerinin Oğuzlarla meşgul olmasını fırsat bilen grup Horasan üzerine yürüdü ve Havâf'a bağlı beldelere doğru harekete geçti. Emîr Ferruḡşâh b. Mahmûd el-Kâşânî, maiyyeti ve adamlarından müteşekkil bir toplulukla Bâtınîlerin karşısına çıktı; fakat onlarla baş edemeyeceğini anlayarak Emîr Muhammed b. Üner'den askerleriyle ve sözünün geçtiği emirlerle birlikte Bâtınîlere karşı savaşmak için harekete geçmesini istedi. Emîr Muhammed b. Üner çok sayıda emîr ve askerlerle harekete geçti ve Ferruḡşâh'ın da birlikleriyle birleşerek hep beraber Bâtınîlere saldırdılar. Uzun süren mücadeleyi Selçukluların kazanmasıyla reisleriyle birlikte çok sayıda Bâtınî öldürüldü, bazıları da esir alındı⁴².

Şevval 551/Mayıs-Haziran 1156 tarihinde de Bâtınîler Horasan'daki Tabes şehrine yürüyerek orada olaylar çıkardılar. Sultan'ın devlet erkânından birçok kişiyi esir alarak, mallarını ve hayvanlarını yağmaladılar, halktan bazılarını da öldürdüler⁴³. 552/1157 yılında ise Bâtınîler Horasan hacılarına hücum ederek onlardan zâhid, âlim hiç kimseyi hayatta bırakmadılar⁴⁴.

⁴¹ İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara 2000, s. 58; Köymen, *a.g.e.*, V, 346; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 350, Zehîbullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi, (Târîh-i Edebiyât der İrân'ın I-II. Cilt özeti)*, çev. Hasan Almaz, Nûsha Yay., Ankara 2002, I, 215.

⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 170-171. İbnü'l-Esîr, Kûhistan'daki Bâtınîler'in kale ve hisarlarını muhafaza ve müdafaa edecek kimsenin kalmadığını belirterek: "Eğer Horasan askerleri Oğuzlarla meşgul olmasaydı hiç yorulup meşakkat çekmeden bu kaleleri ele geçirebilirler, Müslümanları da onların şerrinden kurtarabilirdi" demiştir (*a.g.e.*, XI, aynı yer).

⁴³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 184.

⁴⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 431.

6. Sultan Sencer Döneminde Bâtınîler Tarafından Öldürülen Tanınmış Şahsiyetler

Suriye’de öldürülmüş olan Ebu’l-Fazl b. el-Haşşâb, Aksungur el-Porsukî, Tâcü’l-Mülk Böri dışında Bâtınîler tarafından Sultan Sencer döneminde katledilen diğer tarihî şahsiyetlerden bazıları şöyledir: 1121 yılında Fâtımî ordusunun başkumandanı Efdal b. Bedrû’l-Cemâlî, Nizâr’ı sıkıştırması, Ehl-i Sünnet itikadına muhalefet etmekten vazgeçmesi ve onlara muhalefet edilmesini yasaklaması gibi sebeplerle Halebli üç Bâtınî tarafından öldürüldü⁴⁵.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd’un veziri Kemâlû’l-Mülk Ebû Tâlib es-Sümeiyemî Safer 516 sonu/Mayıs 1122’de Hemedan’a gitmek üzere Sultan’la beraber yola çıkmıştı. Dar bir geçitten geçtiği ve bu sebeple adamlarının önden gittiği bir sırada kendisine saldıran Bâtınî’nin hançeri atına saplandı ve Bâtınî hızla oradan uzaklaştı. Bunu gören adamlarının da onu yakalamak için peşinden gittikleri sırada ortaya çıkan bir diğer Bâtınî tarafından vezir öldürüldü⁴⁶.

519/1125-1126’da Halife’nin mektubunu Sultan Sencer’e iletmek için Horasan’a giden Kadı Ebû Sa’d Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Herevî dönüş yolunda Bâtınîler tarafından öldürüldü⁴⁷.

Sultan Sencer’in Bâtınîlere karşı mücadele veren veziri Kâşânî, 29 Safer 521/16 Mart 1127 yılında seyis kılığına girmiş iki Bâtınî’nin maiyetine sızması ve Nevruz vesilesiyle Sultan’a göndereceği iki Arap atını seçmek üzere onları

⁴⁵ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 466; Lewis, *a.g.e.*, s. 154; Özeydin, *a.g.m.*, s. 207.

⁴⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 475; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 359; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, 138; İmadüddin ise vezirin dükkândan çıkan bir guruh tarafından bıçaklanıp yaralandığını, yaralı olarak kaldırılan vezire doktorun baktığı sırada tavandan atlayan bir adamın sapladığı bıçakla hayatını kaybettiğini zikretmiştir. Bündârî, *a.g.e.*, s. 128-129.

⁴⁷ Azîmî, *a.g.e.*, s.48; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, 498; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s. 365; Ocak, *a.g.e.*, s. 232; Bündârî, (*a.g.e.*, s. 137) Herevî’nin, Vezir Ebû’l-Kasım Dergüzîni’nin anlaşığı Bâtınîler tarafından öldürüldüğünü şöyle açıklamıştır: “*Dergüzîni vezir olduktan sonra Kadı Ebû Sa’d Muhammed b. Nasr b. Mansûr el-Herevî’nin elçilikle Sultan Sencer’e gitmesi takarrür etti. Göz kamaştırıcı baha ve kâmil cemal ile Horasan’a gitti. Bu hal Dergüzîni’ye ağır geldi. Kalbi perişan oldu. Bu zat, buraya döndüğü gün, kendisinin perdesinin yırtılacağını bildi. Zira Sultan Sencer nezdinde ahvalini gizlemişti. Biliyordu ki Herevî onu hallaç pamuğu gibi didecekti. Bundan dolayı birkaç Bâtınî ile uyuşarak, Herevî Horasan’dan döndükten sonra onu öldürmelerini kararlaştırdı.*”

yanına çağırmasıyla bekledikleri fırsata kavuşan Bâtînîlerin hançerlerini saptırması neticesinde öldürüldü⁴⁸.

523/1128-1129'da Şafîî reisi Abdüllâtîf b. el-Hucendî Bâtînîlerin saldırısı sonucu öldürüldü⁴⁹.

Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un Atabegi Aksungur el-Ahmedîlî de Hemedan'ın dışında bulunan Karategin çayırında kendisine hücum eden Bâtînîler tarafından 527/1132-1133 yılında öldürülmüştür⁵⁰.

Abbasî Halifesi Müsterşid Billâh da Bâtînîler tarafından öldürülen şahsiyetlerdendir. Irak Selçuklularının yeni sultanı olan Mesud'u Abbasî Halifesi Müsterşid Billâh tanımamış, adına hutbe okutmaktan vazgeçmişti. Mesud ile Halife arasındaki anlaşmazlık Hemedan civarında karşı karşıya gelmeleriyle bir savaşa dönüşmüş, halifenin ordusundan bazı emîrlerin ayrılarak diğer tarafa katılmasıyla güç kaybeden Müsterşid Billâh yenilmişti. Cüveynî'nin aktardıklarına göre, Sultan Mesud durumu amcası Sencer'e bildirmek üzere haberci göndermiş; fakat tesadüfen deprem olup, yıldırımlar düşünce herkes bu doğa olaylarını Halife'ye karşı yapılan kötü muameleye yüklemişti. Bunun üzerine Sultan Sencer elçisiyle birlikte bir mektup göndererek: "*Mesud, bu fermanı alır almaz müminlerinin emîrinin yanına gitsin, onun bütün insanların sığınağı olan eşiğini toprağını öpsün, yaptıklarına karşılık özür dilesin, bilsin ki bu şekilde yıldırımlar düşmesine ve şiddetli rüzgârların esmesine şimdiye kadar kimse şahit olmadı. Bu afetleri Halife'ye yapılmış kötülüğün cezası olarak görüyorum...*" demişti. Sultan Mesud fermana uyarak Müsterşid Billâh'ın

⁴⁸ Azîmî, *a.g.e.*, s. 51; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 511; Bündârî, *a.g.e.*, s. 242; Köymen, *a.g.e.*, V, 154; Hodgson, *a.g.e.*, p. 102; Lewis, *a.g.e.*, s. 96-96; Daftary, *a.g.e.*, s. 521; Bündârî ayrıca yine bu olayın sorumlusunun Ebû'l-Kasım Dergüzîni olduğu belirtilmiştir. Dergüzîni, vezirliğini istemeyen Kâşânî'yi ortadan kaldırmak için Bâtînîlerle anlaşmış Bâtînîler de veziri öldürmek için seyis kılığında saraya gelmişlerdi bkz. *a.g.e.*, s. 39.

⁴⁹ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, çev. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999, I, 155; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, 521.

⁵⁰ Sadreddin Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1999, s. 73; İbnü'l-Esîr, (*a.g.e.*, X, 541) Aksungur el-Ahmedîlî'nin Sultan Mesud'un görevlendirdiği kişiler tarafından da öldürülmüş olma ihtimalinden bahsetmiştir. Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, 148; İbnül Cevzî, *el-Muntazam*, X, 29; Bündârî, *a.g.e.*, s. 158; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Yay., İstanbul 1977, II, 59; Faruk Sümer, "Aksungur el-Ahmedîlî", *DİA*, II, 296-297; Abdülkerim Özaydın, "Ahmedîlîler", *DİA*, II, 168.

kalması için bir çadır hazırlattı⁵¹. Halife'nin bir daha asker toplamaması, para ödemesi, sarayından çıkmaması gibi hususlarda aralarında sürekli elçiler gelip gidiyordu. 17 Zilkade 529/29 Ağustos 1135 tarihinde Sultan Sencer'in elçisi sıfatıyla Emîr Kuran Han, Halife'yle görüşmek üzere geldiği sırada Müsterşid Billâh'ı koruyan muhafızlardan biri elçiyi karşılamak için yanından ayrılmıştı. Bunu fırsat bilen Bâtınîler, Halife'ye saldırarak onu öldürmüşlerdir. Yirmiden fazla yerinden yaralayarak burnunu ve kulaklarını kesmiş çırılçıplak bir halde ortada bırakmışlardır⁵².

Halife Müsterşid Billâh'tan kısa süre sonra yerine geçen oğlu er-Râşid Billâh'da Sultan Mesud'la uzun süre mücadele etmiş; ayrıca Bâtınîlerden babasının öcünü almaya çalışmıştı. İsfahan'a gittiği bir sırada 25 Ramazan 532/6 Haziran 1138'de rivayetlere göre Bâtınîler tarafından öldürüldü. Hizmetinde çalışan bir grup Horasanlı Bâtınî, er-Râşid Billâh'ı öğle uykusuna hazırlanırken öldürmüşlerdi⁵³.

⁵¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 548-549; Reşidüddin, *Câmi'ü't-tevârih*, İng. çev. Kenneth Allin Luther, Curzon 2001, s. 106.

⁵² Reşidüddin, *(a.g.e.)*, s. 106) cinayeti işleyen kişi sayısını vermemişken; Cüveynî, *(a.g.e.)*, s. 549) bazı kişilerin Sencer'in bu cinayet emrini verdiklerini söylediğini ama bunun tamamen bir iftira olduğunu belirterek Selçuklulara ve Sultan Sencer'e düşman olanların uydurması olduğunu söyler; İbnü'l-Esîr, *(a.g.e.)*, XI, 35) in bir rivayetine göre Bâtınîlerin hepsi öldürülmüş bir diğer rivayetine göre ise on tanesi öldürülmüştü; İbnü'l-Kalânîsi, *(a.g.e.)*, s. 249-250) ve İbnü'l-Cevzî (*el-Muntazam*, X, 48) 'ye göre de 17 Bâtınî katılmış 7'si öldürülmüş 10'u kaçmıştı. İbnü'l-İbrî (*a.g.e.)*, II, 369) Bâtınîlerin Sultan Sencer ile birlikte geldiklerini ve on beş kişi olduklarını zikreder; Bündârî (*a.g.e.)*, s. 164) Sultan Sencer'in gönderdiği Bâtınîler tarafından öldürüldüğünü söyler. Köymen, *(a.g.e.)*, V, 280-283) Halife'nin öldürülme ihtimalleri hakkındaki farklı görüşleri sıralamıştır. Ayrıca bkz. Azîmî, *a.g.e.)*, s. 59; Ravendî, *a.g.e.)*, I, 218; Münecimbaşı, *a.g.e.)*, I, 155-156; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.)*, II, 61-62; Süryani Mihael, *a.g.e.)*, II, 108; Hasan, *a.g.e.)*, V, 78; İbn Kesîr, *a.g.e.)*, XII, 386; Lewis, *a.g.e.)*, s. 97-98; Daftary, *a.g.e.)*, s. 522; Ocak, *a.g.e.)*, s. 231; Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı 39 (2004), s. 2-3, 8; aynı yazar (a.g.m.), s. 6-7) cinayeti tertipleyen Bâtınîlerin sayısına ilişkin farklı müelliflerin görüşlerinden bahsetmiştir.

⁵³ Reşidü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010, s. 202, Münecimbaşı, *(a.g.e.)*, I, 162), İbn Kesîr, *(a.g.e.)*, XII, 393) ve İbnü'l-İbrî (*a.g.e.)*, II, 375) halifenin, hizmetinde bulunan Horasanlı bir grup tarafından öldürüldüğünü zikretmişlerdir. Ravendî, *(a.g.e.)*, I, 220) halifeye bir müddet hizmet etmiş bir Bâtınî tarafından öldürüldüğünü nakletmiştir. Köymen, (*İkinci İmparatorluk Devri*, V, 305) ise halifenin Bâtınîler tarafından öldürülmüş olma ihtimalinin babasına nazaran çok zayıf olduğunu zira Bağdad'dayken değil de Bağdad dışına çıktıkları an, arka

534/1139-1140'da Sultan Sencer'in yakın adamlarından olan Cevher, Bâtînîlerce öldürüldü. Cevher, Sultan'ın annesinin kölesiydi. Annesi ölünce Sencer'in hizmetine girmiş ve giderek yükselmişti. Askerlerinin sayısı otuz binlere ulaşmış, Sultan tarafından Rey şehrinde görevlendirilmişti. Bâtînîlerden bir grup, kadın kılığına girerek ondan yardım isteme bahanesiyle yanına yaklaşarak öldürmüşlerdi⁵⁴. Bir başka rivayete göre Sultan Sencer, Cevher'in nüfûzunun bu şekilde artmasından rahatsız olarak onu ortadan kaldırmaları için Bâtînîlerle anlaşmıştı. Cevher de bu durumun farkındaydı. Hatta bir gün Sultan Sencer, ağzını arayarak ona: “*Ey Cevher, bu mel'ûnların sana bir zarar vermesinden korkuyorum, onlardan sakın*” demiş ve Cevher de cevap olarak: “*Eğer beni kendinden emin edersen hiç kimseden korkmam, bunların galesini defetmek hususunda kimseden yardım istemem*” cevabını vermişti. Bir süre sonra Sencer'in sarayının dehlizinde Bâtînîlerden bir cemaat üzerine atlayarak onu öldürmüş, harem tarafında bulunan feryatları duyan Sultan Sencer de bu işten haberi olduğunu belli edercesine “*Cevher katlolundu*” demişti⁵⁵.

Cevher'e bağlı adamlarından Rey valisi Abbas, efendisinin Bâtînîlerin tuzağı sonucunda öldürüldüğünü duyunca onlara savaş açmış, Bâtînîlerden pek çoğunu öldürmüş, ülkelerini harap etmişti⁵⁶.

Rebûülevvel 538/Eylül-Ekim 1143'de ise Sultan Mesud'un kızı ile evli olan ve Tebriz'de yaşayan Irak Selçuklu Meliki Davud b. Sultan Mahmûd, Suriye'den gönderilen Bâtînîler tarafından öldürüldü⁵⁷.

arkaya iki halifenin de öldürülmesinin oldukça düşündürücü olduğunu söylemiştir. Sadreddin Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 76; Bûndârî, *a.g.e.*, s. 166; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 63; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 549-550; Hasan, *a.g.e.*, V, 78; Lewis, *a.g.e.*, s. 100, Hodgson, *a.g.e.*, s. 144; Daftary, *a.g.e.*, s. 536.

⁵⁴ Azîmî, *a.g.e.*, 64; Sadreddin Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 79; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, X, 87; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 75; Bûndârî, *a.g.e.*, s. 176; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 66.

⁵⁵ Bûndârî, *a.g.e.*, s. 245-246; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, 130.

⁵⁶ Azîmî, *a.g.e.*, s. 64; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, 75; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, 171; Bûndârî, (*a.g.e.*, s. 176), Sadreddin Hüseyinî, (*a.g.e.*, s. 79) ve Ahmed b. Mahmûd (*a.g.e.*, II, 66) da Abbas'ın efendisinin intikamı için o kadar çok Bâtînî'yi öldürdüğünü hatta kafataslarından bir minare yaptırıp üzerinde bir müezzinin ezan okuduğunu zikretmiştir. Bu müelliflere göre Abbas, Bâtînîlerden yüz binden fazlasını öldürmüştür.

⁵⁷ Sadreddin Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 79; Azîmî, *a.g.e.*, s. 67; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 465; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, 67; Daftary, *a.g.e.*, s. 537; Bûndârî (*a.g.e.*, s. 178) ve Münecimbaşı (*a.g.e.*, I, 146) Emîr Zengî b. Aksungur'un memleketine hücum etmesinden korktuğu için

Mâzenderân hâkiminin oğlu Girdbazı da 537/1142'de Bâtınîler tarafından öldürüldü. Oğlunu kaybeden babası Şah Gazi ise bu olaydan sonra onlara düşman olmuş ve gördüğü her Bâtınî'yi öldürtmüştür⁵⁸.

Sonuç

Sonuç olarak Sultan Sencer döneminde Bâtınîler, Selçuklu ülkesine verdikleri zararları şiddetli bir biçimde arttırmışlar, pek çok değerli devlet adamının da ölümüne sebep olmuşlardır. Sultan Sencer, saltanatının başında Bâtınîlerle mücadelede zayıf kalmışsa da sonradan onun öncülüğünde Selçuklu emîrleri bu tehlikeyi Selçuklu ülkesinden atabilmek için gayret göstermişlerdir. Bu dönemde Sultan Sencer'in hususi odasına kadar girebilmiş olmaları onların gücünü görebilmemiz açısından oldukça önemlidir. Sultanın vezirinin hatta kaynakların belirttiğine göre Abbasî halifelerinin dahi Bâtınîler tarafından öldürülmüş olması ise onlara karşı alınan önlemlerin fayda etmediğini de göstermektedir.

Suriyeli Bâtınîlerle anlaşmış olma ihtimalinden de bahsetmişlerdir. Onun Atabeg Zengî tarafından öldürüldüğüne dair de kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1935, V, 32.

⁵⁸

Daftary, *a.g.e.*, s. 537; Hodgson, *a.g.e.*, s. 145.

Kaynakça

Agacanov, S. G., *Selçuklular*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yay., İstanbul 2006.

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil, II, Tercüman Yay., İstanbul 1977.

Alptekin, Coşkun, *Dımaşk Atabegliği: Tog Teginliler*, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.

_____, “Aksungur el-Porsukî”, *DİA*, II (1989), 297.

Ateş, Ahmed, “Bâtıniye”, *İA*, II (1961), 339-342.

Azîmî, *Târîhu'l-Azîmî*, yay. ve çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara 1990.

Beyhakî, *Târîh-i Beyhak*, yay. A. Behmenyâr, Tahran 1982.

Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*, çev. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 1999.

Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

Çağatay, N.- İ. A. Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, I, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1965.

Daftary, Farhad, *The Ismailis: Their History and Doctrines*, çev. Erdal Toprak, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, Doruk Yay., İstanbul 2005.

_____, “Râşidüddin Sinân el-İsmâilî”, *DİA*, XXXIV (2007), 467-468.

Dozy, *Târîh-i İslâmiyyet*, haz. Vedat Atilla, *İslâm Tarihi*, Gri Yay., İstanbul 2006.

Ebüzziyâ Mehmed Tevfik, *Hasan bin Sabbâh*, Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul 1300.

Hasan İ. Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, V, Kayihan Yay., İstanbul 1992.

Hitti, P. K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, II, Boğaziçi Yay., İstanbul 1980.

Hodgson, M., *The Order of Assassins*, Mouton & Co Publishers, Netherlands 1955.

Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1999.

Ivanow, W., "Râşidüddin Sinan", *İA*, IX (1964), 635-636.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, XII, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*, V, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1935.

İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb: Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 1976.

İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, çev. Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm'in Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Makaleler*, II, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 607-776.

İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, IX-X, Haydarabad 1359.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yay., X, İstanbul 1987.

İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, II, TTK, Ankara 1999.

İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Târihi Dımaşk*, yay. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.

İkbal, Abbas, *Vezâret der ahd-i Selâtin-i Buzurg-i Selcukî*, Tahran 1338 ş.

İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *DİA*, V, 190-194.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara 2000.

Kazvînî, Hamdullah, *Târîh-i Güzîde*, yay. Abdülhüseyin Nevaî, Tahran 1364.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri*, V, TTK, Ankara 1991.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, Ötüken Yay., İstanbul 2007.

Lewis, Bernard, *The Assassins: A Radical Sect in Islam*, çev. Kemal Sarısözen, *Haşîşiler: İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, Kapı Yay., İstanbul 2004.

Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi: Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, I, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Müntecebüddin Bedî, *Kitab-ı Atebetü'l-ketebe: Mecmûa-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer*, yay. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran 1329 Ş.

Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., İstanbul 2002.

Özaydın, Abdülkerim, "Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtinî Faaliyetleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 12 (İstanbul 2002), s. 195-207.

_____, "Ahmedîlîler", *DİA*, II (1989), 168-169.

_____, "Hârizm", *DİA*, XVI (1997), 217-220.

_____, "Hasan Sabbâh", *DİA*, XVI (1997), 347-349.

Özgüdenli, Osman G, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı 39 (2004), s. 1-35.

Ravendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, çev. Ahmed Ateş, I, TTK, Ankara 1999.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Câmiu't-tevârih*, İng. çev. Kenneth Allin Luther, Curzon 2001.

_____, *Cami'ü't-Tevârih, Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yay., İstanbul 2010.

Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi: Kudüs Krallığı ve Frank Doğu (1100-11187)*, çev. Fikret Işıltan, II, TTK, Ankara 1992.

Sümer, Faruk, "Aksungur el-Ahmedîlî", *DİA*, II (1989), 296-297.

Süryanî Mihael, *Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195)*, çev. Hrant. D. Andreasyan, TTK'da bulunan yayımlanmamış nüsha, II, 1944.

Şerefeddin, M., "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh", *DİFM*, I/2 (İstanbul 1926) 1-42.

_____, "Karâmita ve Sinân Râşide'd-Dîn", *DİFM*, II/7 (İstanbul 1928), 26-80.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2005.

Urfalı Mateos (*Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*), çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.

Usta, Aydın, *Müslüman-Haçlı Siyasî İttifakları: Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2008.

_____, "Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşîler", *Tarih Dergisi*, sayı 44 (2008), s. 1-23.

Willey, P., *Eagle's Nest: Ismaili Castles in Iran and Syria*, The Institute of Ismaili Studies Series, I. B. Tauris Publishers, London 2005.

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, yay. Şuayb el-Arnaût-M.Nuaym el-Arkasûsî, XIX, Beyrut 1985.

Zehîbullâh-i Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi (Târîh-i Edebiyât der Îrân'ın I-II. Cilt özeti)*, çev. Hasan Almaz, I, Nüsha Yay., Ankara 2002.